

Osmanlı Devleti'nin Patrimonyal Niteliğinin Sınırlılıkları Üzerine Bir Tartışma

Mustafa ALTUNOĞLU*

Öz: Machiavelli'nin prens ve prensin kullarından müteşekkil sıkı bir birlik olarak sunduğu Osmanlı analizini, Weber patrimonyalizm ve patrimonyalizmin en uç örneği olarak sultanizm terimleri ile kavramsallaştırarak yinelemiştir. Okumakta olduğunuz çalışmanın temel hedefi Machiavelli ve Weber'in Osmanlı Devleti'ne dair iddialarının gerçekliğini tartışmaktır. Bu hedef doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, erken dönem devlet yapısında öne çıkan aktörler, merkezileşme ile birlikte görünür hale gelen klasik tabakalaşma sistemi ve bu sistemin yaşadığı dönüşüm inceleme konusu edilmiştir. Bütün bu dönemleri analiz ederken temel hedef, patrimonyalizmin sınırlarını gözler önüne sermektir. Bu kapsamda, patrimonyalizm iddialarının kaynağında yer aldığı düşünülen hem yerli hem de Avrupamerkezci bakış açılarına yönelik bir eleştirel değerlendirmeye de metin içinde yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Machiavelli, Weber, patrimonyalizm, sultanizm, oryantalizm.

A Discussion on the Limitations of the Patrimonial Qualities of the Ottoman State

Abstract: Weber reused the Ottoman analysis that was presented as a strict union composed of the prince and the servants of the prince by Machiavelli by conceptualising it with the terms patrimonialism and sultanism as an extreme example of patrimonialism. The primary goal of this study is to discuss the reality of the Ottoman analysis portrayed by Machiavelli and Weber. To this goal, the actors prevalent in the establishment and the early period state structure, the classical stratification system which became apparent with centralisation, and the transformation that this system went through has been examined. The fundamental aim doing all this is to unfold the borders of patrimonialism. A critical evaluation of both local and Eurocentric perspectives that are thought to be among the sources of patrimonialism claims has also been included in the text.

Keywords: Ottoman Empire, Machiavelli, Weber, patrimonialism, sultanism, orientalism.

Giriş

Machiavelli (1469-1527), 10 Aralık 1513 tarihli bir mektubunda prenslikler hakkında küçük bir çalışma hazırlığı içinde olduğundan bahseder. *Prens* adıyla ancak ölümünden beş yıl sonra yayınlanabilen bu çalışmada, hem prenslere tavsiye niteliğindeki düşünceleri hem de dönemin prensliklerinin çeşitli özellikleri bakımından karşılaştırılması yer alır. *Prens*'te, Machiavelli (2018), yeni kazanılan bir

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi. ORCID: 0000-0003-0123-2914

Makale geliş tarihi : 03.06.2020

Makale kabul tarihi: 21.08.2020

devleti elde tutmanın zorluklarını görmek bakımından Büyük İskender'in kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılma başarısı gösteren imparatorluğu hakkında düşünürken, iki tip devleti karşılaştırma ihtiyacı duyar. Bunlardan ilki Osmanlı Devleti'dir. Diğeri ise Fransız Krallığı'dır. Machiavelli'ye göre, 'Türklerin ülkesini fethetmek zor, elde tutmak kolaydır'; öte yandan, 'Fransa'yı fethetmek kolay, elde tutmak zordur'. Türklerin ülkesini fethetmek zordur. Çünkü ülke birlik içindedir. Bu birliğin merkezinde bir prens yer alır. Prens dışında yönetsel konumlarda yer alanların tümü, prensin beğenip ataması yoluyla yönetimde etkin hale gelen kullardır. Bu birliğin parçalanmasından ya da yok olmasına yol açacak ayaklanmalardan medet ummak yerine, Türk'e saldıran kimsenin kendi kuvvetlerine bel bağlaması gerekir. Ancak bir kez mağlup edildiği ve ordularını tekrar düzene sokamayacak denli bozguna uğratıldığı takdirde, Türklerin devleti, hanedan ailesi dışında korkulacak bir güç odağına sahip değildir. Hanedan yok edildiğinde ise istilanın önünde hiçbir engel kalmayacaktır. Çünkü hanedan dışında halk üzerinde başka herhangi bir aktör etkili değildir. Buna karşılık, Fransa, Türklerin devletine göre, çok daha kolay fethedilebilir. Çünkü bir prens ve pek çok barondan müteşekkil Fransa Krallığı'nda bağlar daha gevşektir. Baronlardan bazılarını yenmek, aynı anda çeşitli sebeplerle durumundan hoşnutsuz ve ayaklanmaya teşne diğer baronların ülkelerinin kapılarını istilacıya açmalarını ve istilacının zafere kolayca ulaşmasını doğuracaktır. Öte yandan, Fransız Krallığı için şunu akılda tutmak gerekir: orada hanedan mensuplarını yok etmek yeterli değildir. Zira geride yeni isyancılara önderlik edecek baronlar kalacaktır ve onları ne tatmin etmek ne de yok etmek kolay olmayacaktır. Baronlar, koşullar elverdiğinde istilacıların devleti elde tutabilmelerine mani olabileceklerdir (Machiavelli, 2018: 28-30).

Machiavelli dışında, farklı tarihlerde, inceleme ve araştırmalarında Doğu'daki devletleri ele alma ihtiyacı duyan pek çok Batılı düşünür vardır. Montesquieu, Weber ve Marx onların ilk akla gelenleridir. Özellikle Machiavelli'nin bir prens ve onun kullarından müteşekkil bir yönetim aygıtını esas alarak ortaya koyduğu Osmanlı Devleti analizinin biraz daha geliştirilmiş ve artık kavramsallaştırılmış versiyonu Max Weber'de karşımıza çıkmaktadır.

Weber, yönetsel konumları işgal eden otorite sahiplerinin meşruiyetlerini nasıl temin ettiklerini analiz ederken, üç farklı tipte meşruiyet kaynağı tespit eder: gelenek, karizma ve yasa-akıl. Asırlık kurallarda ve yetkilerin kutsallığında temellenen meşru otorite, 'geleneksel' otoritedir. Bu türden bir otoriteye sahip efendiler, geleneksel kurallara göre atanır ve efendilere geleneksel statüleri nedeniyle itaat edilir (Weber, 2012a: 346). Bir adım daha atalım ve bizi burada asıl ilgilendiren kavrama ulaşalım: Weber, otoritenin kaynağında geleneğin yer aldığı; ancak otorite sahibinin şahsi özerkliği yoluyla güç uyguladığında ortaya

çıkan otoriteyi ifade etmek için 'partimonyal otorite' (patrimonyalizm) kavramını kullanıyor. Patrimonyalizmin en uç noktasında ise 'sultanizm' (sultanlık) yer alır. Burada efendinin uygulamaları artık geleneksel sınırlara tabi olmaksızın keyfileşmiştir (Weber, 2005: 62) ve efendinin salt kişisel araçları yani kulları olan bir yönetim aygıtı ve askeri güç ortaya çıkmıştır (Weber, 2012a: 351). Bir efendinin kulları arasında yer almayı kabul edenler ve efendiyle sadakatin geleneksel bağıyla ilişkide olanlar, akrabalar, köleler, hanenin görevlileri olan bağlılar (özellikle *ministeriales*), klientler, coloni ve azat edilmiş kölelerden meydana gelen bir kitle ile 'yönetim aygıtını' oluştururlar (Weber, 2012a: 347). Yine bu türden bir patrimonyal devşirme ile 'askeri gücü' teşkil edenler ise tarımsal üretimden tamamen ayrılan köleler, devşirilen erkek çocuklar (Yeniçeri Ocağı), ücretli askerler, kendilerine arazi parçaları bağışlanmış kişilerden (Weber, 2012b: 383) meydana gelen gruplardır.

Machiavelli'nin prens ve prensin kullarından müteşekkil sıkı bir birlik biçiminde ortaya koyduğu Osmanlı analizini, Weber patrimonyalizm ve onun en uç örneğini temsil eden sultanizm terimleri ile kavramsallaştırarak yinelemektedir. Okumakta olduğunuz çalışmanın temel hedefi Machiavelli ve Weber'in Osmanlı Devleti'ni konu alan görüşlerinin gerçekliğini tarihsel bulgulardan hareket ederek test etmektir. Bu hedef doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak, sırası ile erken dönem devlet yapısı içinde öne çıkan aktörler, merkezleşme sonrası görünür hale gelen klasik tabakalaşma sistemi ve bu sistemin yaşadığı dönüşüm incelemeye konu edilecektir. Bütün bu dönemlere bakışta esas öncelik patrimonyalizmin ya da sultanizmin sınırlarını gözler önüne sermektir.

Erken Dönem Osmanlı ve Merkezi Devletin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu mesele edinen popüler ve akademik tarihçilik içindeki tartışmalarda öne çıkan belli başlı temaları hatırlamak, daha devletin kuruluşundan başlayarak hangi zümrelerin tabakalaşma sistemi içinde öne çıktığını tespit etmek açısından önemli bir imkân sunar. Selçuklu Devleti'nin iyiden iyiye zayıfladığı Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan otorite boşluğu, Germiyan, Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı gibi beyliklerce kısmen de olsa dolduruluyordu. Tüm bu beylikler iyiden iyiye güçten düşen Bizans topraklarının fethedilmesi temelinde kurulmuş ve gelişmişlerdi (Köprülü, 1986: 84).¹ Beyliklerin kuruluş ya da gelişiminde bir beyin etrafında toplanan aile fertlerinin (kabilelerin); yağma, zafer veya dine davet temel motivasyonları ile hareket eden göçebelerin, maceraperestlerin, abdalların ve gazilerin kısacası beylerin yoldaşlarının (Kafadar, 2010: 56) ve son olarak dini unsurların (ulemanın) yoğun bir katkısı söz konusuydu. Osmanoğulları, bir dizi faktörün etkisi ile Germiyan, Menteşe

¹ Wittek (1995), Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu "fütühat" ya da "gaza" ile açıklamaya çalışan ilk isimdi.

ve Aydın gibi beyliklere nispetle öne çıktıkça ve coğrafi bakımdan genişleyip güçlendikçe diğer beyleri ve onlarla birlikte hareket eden savaşçı unsurları kendi birliği etrafında toplamayı başarmıştı.²

Osmanoğulları'nın sancağı altında toplanan beylikler, örneğin Kösemihalıoğulları ve Evrenosgazioğulları, hem komuta kademelerinde hem de devletin idari yapılanması geliştikçe bürokrasi içinde önemli roller üstlenmişlerdi (İnalcık, 2017: 72-73). Benzer şekilde ulema ailesi olarak bilinen Çandarlılar da, devletin erken evrelerinde vezaret görevini uzunca bir süre adeta ırsen üstlenmişti (Ortaylı, 2008: 208). Barkan'ın (2015) ifadesiyle 'kolonizatör dervişler' ise hem fetihler sırasında gösterdikleri yararlılıkları ile hem de yerleşik bir hayata geçilerek Anadolu coğrafyasında düzenin tesis edilmesinde ve İslamlaşmanın sağlanmasında son derece etkin bir işlev üstlenmişlerdi. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında ve erken dönemlerinde Osman'ın, yani önderin soyundan gelenler, yerel beyler, gazi, derviş ve abdallar gibi savaşçı unsurlar³ ve son olarak ulemaya mensup kişiler yeni bir devlet ve toplum inşa edilirken ciddi manada tesir icra etmişlerdi. Böyle bakıldığında, iktidarın tek bir elde toplanmasından ya da patrimonyal bir otoriteden bahsetmenin çok da mümkün olmadığı açıktır. Kaldı ki, kuruluş evresinde Osmanlı padişahı sade bir hayat süren ve en azından yönetici sınıfın üyeleri için kolaylıkla ulaşılabilir bir şahsiyetti (Aytekin, 2015a: 26). Buna karşılık, devletin kudreti ve hükümdarın otoritesi arttığı orandadır ki Osmanlı padişahının şahsı insanüstü bir mahiyet kazanmaya başlamıştır (İnalcık, 2017: 83). Bu noktada akla öncelikle II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) gelir. Osmanlı padişahının kadir-i mutlak bir otorite ile özdeşleştirilmeye başlanmasında, II. Mehmed'in merkezileşmeye yönelik adımları sayesinde padişahın kulları arasında yer alan zümreler dışındaki tüm yerel güç odaklarını tasfiye edişi şüphesiz en belirleyici faktördür.

Osmanlı Patrimonyalizminin İnşâı

Fütuhatın sürdürülmesi, devletin kurumsallaştırılması ve etkinliğinin artırılması aşamalarında Osmanoğlu ailesinin dışında, uçlarda ve Balkanlar'da yerleşik beyler, gaziler, abdallar ve dervişler gibi savaşçı unsurlar ve son olarak ulema önemli güç odakları arasındaki varlıklarını merkezileşme çabalarının zirvesine ulaştığı II. Mehmed dönemine kadar büyük oranda korumuşlardı. Buna karşılık, Osmanlı Devleti'nde 'meşruiyetin geldiği yerin tek olması' anlamında (İslamoğlu-İnan, 1993: 48) merkezileşmenin önemli yapı taşlarının II. Mehmed öncesinde tahtta oturan kimi padişahların uygulamaları ile döşendiğine de dikkat etmek gerekir. Bu

² Osmanoğulları'na diğer beylikler karşısında avantaj sağlayan hususlar için bkz. (Köprülü, 1986).

³ Dervişlerin ve sufi çevrelerin erken Osmanlı dönemindeki konumları ve kurucu elitler ile ilişkileri için bkz. (Şahin, 2018; Şahin, 2020).

uygulamalardan ilkinde, Orhan Gazi'nin önderliği döneminde rastlıyoruz. Hem babası Osman Gazi'nin hem de Orhan Gazi'nin dervişler, abdallar ve fakihlerle sıkı ilişkileri, devletin kuruluş yıllarında, bahsedilen unsurların önemli bir güç odağı haline geldiklerinin açık bir işaretidir. Buna karşılık daha Orhan Bey zamanında alınan bir dizi tedbir ve yapılan teftişlerle hayli heterodoks özelliklere sahip bu dini zümrelerin kontrol altına alınmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Hatta bu tür teftişlerden duydukları rahatsızlık sebebi ile fetihler sırasında ciddi yararlılıklar gösterdikleri halde Karaca Ahmet ve Abdal Musa gibi Türkmen dervişleri Osmanlı topraklarını terk ederek başka diyarlarda yaşamayı tercih etmişlerdir. Yine erken evrelerde Melamiler ve Kalenderiler gibi heterodoks unsurların bazı dinsel yaklaşımlarının devletin bekasını tehdit ettiğinin düşünülmesi, söz konusu unsurların koğuşturma, baskı altına alma ve gerekirse öldürme yoluyla sindirilmelerine kapı aralamıştır (Şahin, 2018). Bir cümleyle, özellikle heterodoks Türkmen dervişlerinin merkeziyetçi bir meşruiyet arayışını tehdit edişlerine karşı Orhan Bey'den başlayarak çeşitli tedbirler alınmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın kurulması, merkezileşme yönündeki bir diğer önemli adımdı. Ocak, Kafadar'a göre, Osmanlı ailesine mensup 'sultanlar'ın hâkimiyeti altında merkezileştirici bir idari aygıt haline gelecek olan şeyin esası idi (2010: 23). Yine bu uygulamaya eşlik eder şekilde Enderun Mektebi'nde devletin gelecekteki yöneticilerinin bizzat saray içinde uzun ve meşakkatli bir eğitime tabi tutularak belirlenmesi yönündeki eğilim de merkezileşme çabalarına katkı sağlayan bir diğer önemli adımdır.

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluş tarihine dair tarihçiler arasında bir uzlaşma söz konusu edilemese de, genel olarak, en erken Orhan Bey döneminin sonlarında veya en geç I. Murad dönemi içinde ocağın kuruluşunun gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Ancak ocağın kuruluşu birbirinin içine giren süreçler halinde ve adım adım gerçekleşmiştir. Şöyle ki, ocaklar başlangıçta esirler ve kölelerden teşekkül ediliyordu. Zamanla devşirilen gayrimüslim çocuklar ocakların kompozisyonunda çok daha ağırlıklı bir yer edinmeye başlamıştı (Beydilli, 2013). Asker ihtiyacı karşılanırken ortaya çıkan düzensizliklere ya da engellere çözüm bulmak üzere devşirme sisteminin yürürlüğe konması, diğer beyliklerin askeri unsurlar içindeki ağırlığının ve etkinliğinin azalması anlamına geliyordu. Yine benzer bir biçimde, ocaklar için devşirilen çocuklardan zeki ve yetenekli oldukları düşünülenlerin Enderun Mektebine ayrılmaları uygulaması sayesinde de devletin yönetici kadrolarının merkezi müdahale ile meydana getirilmesi yönünde kritik bir adım atılmıştı. Bir bütün olarak 'kul sistemi' namıyla bilinen bu iki uygulama, kısaca söylenirse, merkezileşme yönünde, II. Mehmed payitahta oturmadan önce atılan hayli kritik önemde adımlardı.

Osmanlı merkezileşmesi tartışmalarında II. Mehmed'in adının öne çıkması, şüphesiz aldığı bazı radikal tedbirlerden kaynaklanmaktadır. Bu tedbirlerden ilki merkezi ordunun genişletilmesidir. II. Mehmed özellikle bürokrasinin sunduğu destekle yeniçerilerin sayısını, maaşlarını ve bunun yanı sıra eğitimlerini ve disiplinlerini artırmıştır. Her vilayete merkezi hükümetin temsilcilerine arka çıkacak yeniçeri birlikleri yerleştirmiştir. Heyetlerden oluşan bir sistem aracılığıyla faaliyet gösteren, şahsi olmayan, hiyerarşik bir bürokrasi tipi yaratmıştır (Abou-el-Haj, 2000: 38). Bu türden bir bürokrasinin ortaya çıkışını II. Mehmed'in kanunnameleri ile birlikte düşünmek gerekir -ki bu kanunnameler merkezileşme yönünde atılan bir diğer önemli adımdır. İlgili kanunnamelerin içeriğinde yer alan bürokratik düzenlemeler, merkezi yönetsel pratiklerin üstyapısını eşbiçimli ve uyumlu kılma amacı güdüyordu (Abou-El-Haj, 1991: 78). Bu dönemde yayınlanan kanunnameler, bir başka biçimde ifade edilirse, görece özerk yerel beyleri bürokrasi içine dâhil etmenin ve toprağı katı kurallara tabi kılmanın araçları idi. Yarı özerk konumdaki uç beylerinin yerine, taşradaki bürokratik yapının belkemiğini oluşturan geniş bir memurlar kadrosunu getirmek bu sayede mümkün olmuştur. Bürokrasinin esasını meydana getiren kısım, devşirme sistemi aracılığıyla toplanmış ve uç beylerinden çok daha yüksek prestije sahip kılınmıştır (Karpat, 2014: 46). Böylelikle, özerk yerel beyler ile merkezi otorite arasındaki ilişkide denge merkezden yana değişmiştir. Başka bir deyişle, toprağı bağlı aristokrasi yenilirken, özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koymuş ve iktidar bürokrasinin elinde toplanmıştır (Pamuk, 2018: 9).

Küçük bir uç beyliğinden hayli geniş topraklarda hüküm sürmeye başlayan bir imparatorluğı doğru evrilen devletin yaşadığı genişleme sürecini merkezileşmeye dönük adımlarla birlikte düşünebiliriz. Meşruiyetin tek merkezden devşirilmesi anlamında merkezileşmiş bir imparatorluğun iktisadi, idari ve toplumsal yapısı içinde padişahın, 'patrimonyal otorite', gücü her şeye yeten 'üstün insan' gibi kabul edildiği varsayılabilir. Özellikle klasik dönemin tabakalaşma yapısı dikkate alındığında, bir yanda askerî zümre (askerler, ulema ve bürokratlar), diğer yanda ise reaya, yani köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlar bulunuyordu. İlk zümrede yer alan yönetici seçkinler, devlet hizmetinde maaş alan tüm sınıfları kapsamaktadır (İnalçık, 2019: 72). İkinci zümre ise üretenler ve vergiye tabi kılınanlardan meydana gelmektedir. Çiftçileri, hırfet erbabını (kunduracılık, duvarcılık, demircilik, marangozluk, dokumacılık gibi alanlarda faaliyet gösterenleri) ve ticaretle iştiğal edenleri bu zümre içine dâhil edebiliriz.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Patrimonyalizmin Sınırları

'Osmanlı patrimonyalizmi' ya da onun en uç versiyonu olduğu iddia edilen 'sultanizm', büyük oranda, Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesini tamamladığı ve klasik işleyişini kurumsallaştırdığı dönemle özdeşleştirilir. Yukarıda bu döneme

özgü tabakalaşma sisteminin kaba bir resmi sunulmuştu. Bu resimde farklı aktörler arasındaki ilişkilere ve bu ilişkiler içinde Osmanlı padişahının konumuna odaklanarak patrimonyalizm iddialarının sınırları ortaya konulabilir.

Merkezinde padişahın yer aldığı tabakalaşma sisteminde, öncelikli hedef, her bir statü grubunu mümkün mertebe diğer gruplar arasına karışmaktan, diğer gruplar içinde erimekten uzak tutmaktır. Bu bakımdan, 'reaya oğlu reayadır' ifadesinde karşılık bulunduğu üzere, gruplar arasındaki geçişi, özellikle reayadan askerî gruplara yönelmiş geçişleri en düşük seviyede tutmak sistemin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi için esastır. Reaya mensuplarından sadece sınırlardaki savaşırlarda yararlılık gösterenler ve medreselerde sıkı bir eğitimden geçtikten sonra ilmiyye sınıfına dâhil olma hakkı kazananlar (İnalçık, 1990: 31) askerî sınıfa geçiş yapabilirlerdi.

Osmanlı Devleti'nde düzenin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi için ikinci önemli ilke, 'adalet'tir. İdeal bir padişahın mutlaka sahip olması gereken ve siyasetnamelerde en sık tekrar eden nitelik de yine adalettir (Türk, 2018: 77). Adalet, aynı zamanda, Osmanlı padişahının mutlak gücünün kendine dayanak bulunduğu ilkedir. Kutadgu Bilig'den 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'na kadar pek çok metinde adalet ilkesi "daire-i adalet" biçiminde zikredilmiştir. Devlet yönetiminin dayandığı felsefenin fiili bir hülasasını simgeleyen (İnalçık, 1990) daire-i adalet, hem devlet ile toplum hem de tabakalaşma sistemi içinde yer alan zümreler arasındaki ilişkileri düzenlemiştir. Daire-i adalet, Osmanlı Devleti'nde tüm unsurları bir silsile halinde birbirine bağlayan ideolojinin adıdır. Bu silsilede dünya düzeni, devlet, şeriat, mülk (hüküm sürülen topraklar), ordu, mal (devletin gelirleri) ve vergi veren reaya birbirine sıkıca bağlanmıştır. Sırası ile şöyle denir: *Dünyada düzenin asıl sebebi adalettir; dünya bir bahçe duvarları devlettir; dünyanın desteği şeriattır; mülk olmazsa şeriat dayanak bulamaz; mülkü korumak için askere ihtiyaç vardır; askerinin varlığı için mal ve para lazımdır; üretimi yapan (toprağı eken ve vergiyi veren) reayadır; sultan adaleti tesis ederek reayayı korur*. Bu silsilenin temelinde, demek ki, reyanın itaati ve vergisini düzenli bir biçimde ödemeyi kabul etmesi yatmaktadır (Aytekin, 2015a: 27). Bu koşul sağlanmaksızın, Osmanlı Devleti'nin bir düzen inşa etmesi ve bu düzeni daimi kılması imkân dışıdır.

Osmanlı devlet geleneğinin merkezinde yer aldığı haliyle adalet, reayayı zulümden korumak anlamında kullanılmıştır. Adalet, köylüleri askerlerin taciz ve yağmasından korumak ya da vergi toplamakla görevli askerlerin halkı haraca bağlamasının önüne geçecek tedbirler almaktır. Reyanın zulüm ve yolsuzluklar sebebi ile fakirleşmesine ve çift bozmasına engel olmanın yegâne yoludur. Çünkü reaya fakirleştiğinde veya toprağını terk ettiğinde Genç'in (2013) kavramsallaştırması ile söylenirse hem "iaşe ilkesinin" gerekliliğinin yerine getirilmesi

imkânsızlaşacak hem de “fiskalizm ilkesi”nin uygulanamayışı yüzünden devlet gelirlerinde önemli bir kayıp yaşanacaktır. Gelirlerini yitirmiş bir devletin ayakta durması ise zordur.

Daire-i adalet, son olarak, Osmanlı padişahlarının meşruiyetlerini temin eden temel ilke idi. Meşruiyet, Osmanlı padişahları için hem Türk hem de İslami devlet geleneklerinden devşirilen temel ilkelere bağlılıkla ve söz konusu ilkelerin gereğini yerine getirmekle ilgilidir. Bundan öte, her padişah, bir dizi tutumda ısrar ederek ya da çeşitli pratikleri yürürlükte tutarak hem reaya hem de askerî unsurlar nezdindeki meşruiyetini korumaya çalışmıştır. Bir başka biçimde söylenirse, “padişahların topraklarının gerek Müslüman gerek gayrimüslim sayısız sakinini, Osmanlı hanedanının kesintisiz hükümlerinin kendi çıkarlarına olduğuna, hatta belki ilahi bir planın parçasını oluşturduğuna ikna edecek, Osmanlı hükümdarını kuşatan meşrulaştırma faaliyetleri, imgeleri ve söylemleri yürütüyordu” (Faroqhi, 2011a: 2). Bu kapsamda icra edilen faaliyetlere baktığımızda yazar ya da şairler, sefername ya da vakayiname benzeri eserlerde, mutlaka dönemin sultanına yönelik övgü ifadelerine yer vererek meşrulaştırıcı bir rol üstleniyorlardı. Sultanların özellikle müşfik ve paylaşımcı bir kamusal imaj çizme yönünde emek sarf etmeleri, dini aktörlerin desteğiyle halk nezdindeki meşruiyetlerini konsolide etmeye çalışmaları, pek çok cami, çeşme, kütüphane, imaret, medrese benzeri mimari yapıların inşasına öncülük etmek suretiyle kamuoyunun beğenisini kazanmaya dönük adımlar atmaları hep aynı amaca yönelikti (Faroqhi, 2011a: 6). Esasen hem adalet ilkesine sadakat hem de meşruiyet temini için atılan adımlar, Weber’in iddia ettiği aksine, Osmanlı sultanlarının geleneksel olandan tümüyle özerkleşerek keyfi bir yönetim biçimi ile yol almadıklarını gösterir. Osmanlı padişahları, tam tersine, gelenek tarafından sınırlandırılmışlardır. Yani ‘saf bir patrimonyalizm’i bahse konu etmek bu bakımdan pek de mümkün değildir.

Patrimonyalizm ya da sultanizm iddialarının sınırlarını klasik dönemi veri olarak gösterebileceğimiz bir diğer önemli nokta, askerî gruba biraz daha yakından baktığımızda karşımıza çıkar. Daha önce de vurgulandığı üzere askerî kapsamında yer alan unsurlar (yeniçeriler, sipahiler, ulema ve bürokrasi) devlet hizmeti içinde maaş alanlar tarafından temsil edilmektedirler. Bu grubun oluşumunda üç ana kaynağın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, ‘kul sistemi’ kapsamında padişaha sadakatle bağlı devşirmelerden teşekkül ettirililiyordu. Yeniçeri Ocağı’ndaki savaşçı güçler, Enderun’da uzun yıllar aldıkları eğitimle devletin yönetsel organlarının önemli bir kısmını işgal edenler bu kapsamdadır. Sipahiler, Osmanlı Devlet örgütlenmesinin varlık bulmasına katkı sağlayan bir diğer önemli kaynağı oluşturuyordu. Sipahiler, genellikle savaşlarda yararlılık gösteren süvarilerden seçilirdi. Onların devletin idari yapısı içindeki konumu mirasa bağlı

değildi. Sipahilerin konumu devletin kararına tabi olduğundan, istenildiği zaman ellerinden tımarları alınabilirdi. Sipahilerin temel görevi “devlete ait toprakları korumak, çiftçilere kiralamak, vergileri toplamak ve topraklar üzerindeki üretimin kesintiye uğramadan sürmesini temin etmektir. Ayrıca sipahi savaş zamanında tımarın gelirine göre belli miktarda asker ve erzakı merkeze sağlamakla yükümlüydü” (Karpat, 2014: 47). Bu iki zümre dışında askerinin bir üçüncü unsuru ise ulema idi. Ulema hem üstlendiği dini roller hem de eğitim ve bürokratik mekanizmalar içindeki görevleri bakımından devletin önemli sacayakları arasında yer alıyordu.

Askerî içinde temsil edilen grupların hem kendi aralarındaki ilişkileri hem de padişah ile ilişkileri dikkate alındığında, her şeyden önce, padişahın pek çok durumda ilmiye sınıfının (ulema) bir mensubu olan müftünün fetvasına başvurmak zorunda olduğu söylenebilir. Bir sefer kararı vermek gerektiğinde ya da devletin bekası ve düzenin devamlılığı önündeki engelleri ortadan kaldırmak adına bir siyaseten katli kararı almak icap ettiğinde başvurulacak merci şüphesiz müftü idi. Bunun dışında mevcut kanunlar, örf ve adet de ilk anda padişahı bağlamaktadır. Böylelikle padişahın mutlak otoritesi ulemanın reyî, kurulu düzen ve gelenek tarafından sınırlandırılmıştır (Ortaylı, 2008: 202). Özellikle 16. yüzyılda Kemalpaşazade ve Ebussuud Efendi gibi müftiler sayesinde şeyhülislamlık makamının öneminin artması ve neredeyse sadrazamla eş sembolik bir değer kazanarak Divan'da temsil hakkı elde etmesi ile birlikte ulemanın nüfuzu ve dolayısıyla padişah üzerindeki sınırlayıcı etkisi artmıştı.⁴

Osmanlı'da askerî içinde yer alan grupların hem kendi aralarındaki hem de birbirleri ile olan ilişkileri ya da askerî ve reaya arasındaki ilişkiler çoğu zaman çatışmalıydı. Ne Yeniçeri Ocağı ve Sipahiler yekpare bir grubu temsil ediyordu ne de ulema ve bürokratlar. Her biri kendi içinde farklı çıkar grupları etrafında örgütlendiği için zaman zaman sert tartışmalara ve iktidar mücadelelerine girebiliyorlardı. Örneğin sûfilerin ve ulema destekçilerinin meslekten cami vaizlerine karşı verdikleri tepkileri temsilen ortaya çıkan Kadızadeli hareketi (Zilfi, 1999: 77) ulema, tarikatlar ve cami imamaları arasındaki yani dini unsurlar arasındaki çatışmanın devlet içi ilişkilerde ciddi gerilimlere yol açtığı bir uğraşı temsil ediyordu. Sadece bir örneğini burada sunduğumuz ve benzerlerine sık rastlanan çatışma anlarında, padişah kendi egemenliğini güvence altına alabilmek için düzenleyici kudretini kullanmak suretiyle çatışan unsurları dengede tutmak zorundaydı (İnalçık, 2017: 77). Bu zorunluluk, esasen patrimonyal otoritenin keyfiliğinin ya da aşırılıklarının farklı güç odakları arasındaki zorlu güç dengesiyle nasıl dizginlendiğini (Mardin, 2007: 179) alenen göstermektedir.

⁴ Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinden başlayarak şeyhülislamın idari yapı içindeki konumunun 1574'e kadarki dönüşümünü izlemek için bkz. (Pixley, 2000).

Askerî zümreler arasındaki dengeleri gözetmenin önemi, Osmanlı hanedanının üyelerinin arasında yaşanan taht kavgalarında bir kez daha karşımıza çıkar. Özellikle II. Beyazıt'ın çocukları arasında yaşanan tahta çıkma kavgasının I. Selim'in (Yavuz Sultan Selim) rakiplerini ortadan kaldırması ile sonuçlandığı süreci dikkate aldığımızda, taht için mücadele eden aktörler pek çok iktidar odağı ile çeşitli biçimlerde ittifak ilişkileri kurmak zorunda kalıyorlardı. Bu ilişkiler tahta çıktıktan sonra sultanın gücünü sınırlayan ya da gücünün sınırlarını belirleyen unsurların başında geliyordu. Benzer bir iktidar mücadelesinin I. Süleyman'ın (Kanuni Sultan Süleyman) çocukları arasında da yaşandığı bilinmektedir. Bu mücadelenin bir başka özelliği daha vardır: II. Mehmed'in merkezileşme pratikleri neticesinde güçleri sarsılan aşiret liderleri, I. Süleyman'ın saltanatı zamanında (1520-1566) oğulları arasında yaşanan mücadeleye müdahil olmuş ve 16. yüzyıl zaman zaman Osmanlı öncesi soylu Anadolu ailelerinin önderliğinde ortaya çıkan aşiret isyanlarıyla dolu olarak geçmişti (Abou-el-Haj, 2000: 68-9). Özcesi, taht mücadelelerine müdahil olan aktörler, aynı zamanda, patrimonyal gücü sınırlayıcı birer unsurdu.

Klasik dönemde Osmanlı padişahının patrimonyal otoritesinin sınırlarını takip edebileceğimiz bir diğer önemli nokta, merkez ile taşra arasındaki ilişkiler dikkate alınarak ortaya konulabilir. Klasik dönemde merkezden çevreye doğru gidildikçe padişahın mutlak gücünün ciddi manada belirsizleştiği kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Padişahın İstanbul'daki gücünün düzeyi Mısır'dakinin çok üzerindeydi; uzak eyaletlere doğru gidildikçe gücü azalıyordu. Oldukça geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti'nin ne iktisadi ne de toplumsal bakımdan tüm toprakları üzerinde aynı düzeyde kontrol sahibi olması dönemin ulaşım alt yapısı ve iletişim teknolojileri esas alındığında mümkün değildi. Uzak Arap eyaletlerinde yerel derebeyleri hüküm sürüyor, ama padişaha bağlılıklarını ilan edip onun adına vergi topluyorlardı. Bu bölgelerde Osmanlıların merkezden gönderdikleri bir valiye rastlamak çok da kolay değildi (Masters, 2016: 229). Öte yandan şunu da akılda tutmak önemlidir; bir geleneksel imparatorluk olarak Osmanlı Devleti, hem modern devletlerle karşılaştırılamayacak kadar az bürokrata sahipti hem de elindeki mali imkânlar hayli kısıtlıydı. Ayrıca devletin toprakları üzerinde yaşayan insanlara dair bilgileri de modern devlete nispetle son derecede sınırlıydı. Devlet, sınırlı mali, askeri ve beşeri kaynaklarını toplumun stratejik noktalarına müdahale etmek için kullanıyor, toplumu ya da ekonomik ilişkiler alanını topyekûn kontrol altında tutmak gibi beyhude bir çabadan özellikle uzak duruyordu (Aytekin, 2015a: 28). Tam da bu yüzden uzak taşra eyaletlerindeki yerel unsurlarla uzlaşmak, padişahın otoritesinin sürekliliğini ilgili bölgelerde sağlamak için başvurulan önemli tutumlardan birisi idi. Öyle ki, taşra eyaletlerinde bir isyan gündeme geldiğinde devlet aynı anda hem patrimonyal hâkimiyet öyle

gerektirdiği için isyanı önlemeye ya da bastırmaya çalışıyor hem de bir pazarlık sürecinin tarafı olmaktan çekinmeyerek çevre bölgelerdeki hâkimiyetini perçinlemeye çalışıyordu (Barkey, 2011: 12). Demek ki, patrimonyal hâkimiyetten bahsedildiğinde bile bu hâkimiyet belli bir sınır ile mukayetti.

Klasik dönem tabakalaşma sistemi içindeki ikinci ana grubu reaya (köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlar) temsil etmekteydi. Reaya içinde köylülerin, çiftçilikle uğraşan kesimlerin özel bir önemi vardı. Osmanlı Devleti'nin köylülere verdiği değer ve önemin arka planındaki asıl sebep, geleneksel bir tarım ekonomisine sahip olmasıdır. Her ne kadar genel geçer olanlar dışında, kendileri hakkındaki bilgilerimiz çok az ise de köylüler, sistemin merkezi önemdeki grubu idi. Köylüler ve çiftçiler yiyecek sağlamakla yükümlü tabakayı temsil etmekteydi. Yiyeceğin temininde ve üretimden alınan verginin merkeze aktarılmasında herhangi bir güçlüklerle karşılaşılması için köylü üzerinde titizlenilmesi gereken yegâne toplumsal tabaka idi. Köylü üretim sürecine ya da vergilendirmelere ilişkin herhangi bir sorun ile karşılaştığında doğrudan merkezi idareye şikâyetini iletme hakkına sahipti. Bu bakımdan devlet ile köylüler arasında tesis edilmiş bir uyumdan bahsetmek mümkündür. Bu sayededir ki reaya, sultanı, kimi zaman bizzat kendi idari personeline karşı hareket edebilen en yakın koruyucusu gibi kabul edebiliyordu. Sultan ile tebaası arasındaki bu ilişki, devletin idari başarısını konsolide eden temel unsurlar arasında yer almaktaydı (Karpat, 2017: 42). Öte yandan, padişah ile köylü arasındaki ilişkinin diğer yüzünde sıkı bir denetim mekanizması kuruluydu. Tarımın önemi sebebi ile köylülerin “baskı ve kontrol altında tutulması elzemdi” (Aytekin, 2015b: 53). Köylülerin topraklarını terk etmemesi için devletin her durumda bir dizi tedbir alması gerekiyordu. Topraklarını üst üste üç yıl ekmeyen köylünün elindeki kullanım hakkını kaybetme olasılığı bu bakımdan hayli yüksekti.

Köylüler gibi denetim altında tutulması elzem görülen bir diğer reaya zümresi de zanaatkârlardı. Devlet belirlediği etik kurallarla zanaatkâr birliklerini, yani lonca örgütlenmesini denetim altına almaya çalışıyordu. Zanaatkârların denetim altında tutulması çabasına, özellikle lonca örgütlenmesinin erken dönemlerinde etkinliği hissedilen fütüvvet ruhu da büyük oranda katkı sağlıyordu. Esasında erken dönemlerde devlet belirlenen etik kurallara loncaların uyup uymadığını denetlemekle yetinmiş ve loncaların gündelik işlerine karışmayarak kendi ekonomik menfaatlerini korumuştur. Buna karşılık, 17. yüzyılla birlikte “devlet kontrolü ve vergi yükü arttıkça, önceleri geniş çapta yaygınlaşmış olan lonca özerkliği erimiştir” (Karpat, 2019: 84). Loncaların özerkliklerini yitirmeleri, devletin iktisadi faaliyetleri siyasi kaygılara tabi kılma eğilimi ile çokça ilişkilidir (Barkey, 2011: 43). Bu noktada şunu unutmamak önemlidir: loncalar üzerindeki kontrolün düzeyi İstanbul ve Kahire örneklerini karşılaştırarak söylenirse, çevreye doğru

gidildiğinde farklılaşmaktaydı (Faroqhi, 2011: 136). Kahire’de faaliyet gösteren loncalar üzerindeki kontrol İstanbul’a nazaran çok da gevşekti.

Reaya içinde son olarak tüccarların durumuna bakıldığında; onların, genellikle devletin denetleyici ve sermaye birikimini engelleyici pratiklerine uzunca bir süre maruz kaldıkları düşünülmektedir. Bunun temel sebebi özellikle kıtlık ve hayat pahalılığının önüne geçmek için belirli tüketim maddelerinin ticaretini devletin bizzat üstlenmesi ya da ihracatını yasaklamasıdır. Fakat yine de ticaret serbesttir. Dahası devletin ekonominin bazı kısımlarını düzenleme dışında tutması ile birlikte belli bir grup tüccarın ticaret yoluyla sermaye birikimi elde edebildiği de aşikârdır (Karpat, 2017: 44). Dış ticarete nispetle iç ticaretin, Batı ile yapılan ticarete göre İran ve Hindistan ticaretinin daha gelişkin olması, devletin yurtdışı ticaret ile meşgul olan tüccarlara destek sunmasının ve bir alt yapı hazırlamasının önüne geçmiştir (Eldem, 2016).⁵ Özetle, Batı’da feodal beyler ve krallar çoğu zaman esnaftansa tüccarları destekledikleri halde, Osmanlı devletinde durum aksi yöndeydi. Devlet, hem loncaları tüccarların tekelci davranışlarına karşı korumuş hem de daha önemlisi şehirlere tüzel kişilik ve bağımsız hükümet tanımayarak tüccar kapitalist oligarşilerinin kurulmasını önlemişti (Mardin, 2018: 107).

Köylülerin, zanaatkârların ve tüccarların padişahın keyfi, gelenekten tümüyle özerkleşmiş patrimonyal otoritesi ile ilişkisinin bir yönü yukarıda açıklandığı üzere denetim pratiklerinde açığa çıkar. Teoride bu pratiklerin katılığına karşılık, fiili bakımdan ne denli sonuç verdiği tartışmalıdır. Özellikle loncalar aracılığı ile zanaatkârlar sıkı sıkıya denetlenmeye çalışılmışsa da, kimi loncaların diğerlerinden ya da aynı lonca içinde bazı zanaatkârların diğer zanaatkârlardan daha fazla sermaye birikimine sahip olabildikleri ve devletin denetleyici mekanizmalarından kaçmanın yollarını bulabildikleri gerçeği dikkate alındığında, patrimonyal otoritenin denetleyiciliğinin sınırları açığa çıkmaktadır (Faroqhi, 2011b). Denetlemenin bir diğer boyutu, yukarıda bir başka bağlamda değinilen tabakalar arasındaki geçişin engellenmesi ile ilgilidir. Özellikle reaya ile askerî unsurların uğraşı alanlarının birbirine karışmaması, düzenin sağlıklı bir biçimde işleyişi için gerekli görülüyordu. Bu genel kabulün gerçeklik karşısında, özellikle piyadelerin ve vezirlerin yer yer ticari meşguliyetlerinin tespit edilebildiği bir vasatta doğrulanma ihtimali düşüktür. Kafadar’a atfen söylenirse, saray bahçesinin ürünlerinin yiyecek masraflarını karşılamak üzere satışa sunulması sembolik düzeyde askerî sınıfın kendisi için çizilen sınırların dışına taşıdığı bir işaretidir. Söz konusu sınırın aşıldığını gösteren bir başka delil, hiç de sembolik düzeyde kalmadan, vezirlerin ticaretle iştigalleridir (2012: 31). Öte yandan, şunu da akılda

⁵ Burada devletin iç ticareti destekleyip dış ticareti engellemeye çalıştığı gibi bir sonuca ulaşılmamalıdır. Kafadar’ın cümleleri ile söylenirse, “dini ya da siyasi olsun, Osmanlı yetkililerinin ideolojik sebeplerle iç ya da dış ticaret arasında ayırım göttüklerini ya da Müslümanların dış ticarete katılımını kültürel kirlenme korkusuyla dizginlemeye çalıştıklarını gösteren kanıt yoktur” (2012: 114).

tutmak önemlidir: klasik dönem için eğer bir patrimonyalizmden bahsedilecekse, bu durumun muhatabı kesinlikle reayaya ait unsurlar değildi. Kullar keyfiliğe maruz kalabiliyorlardıysa da, reaya bundan uzaktı. Şöyle ki, örneğin, şayet dini mahkemelerdeki hukuki süreçlerden geçmeden bir reayanın mallarının müsadere edilmesi ya da ölüm cezasına çarptırılması dinsel bakımdan açıkça bir hata adedilir ve padişahın meşruiyetini zedeleyen bir adaletsizlik ya da zulüm olarak kabul edilirdi. Klasik nasihatnamelerde yer aldığı haliyle, padişahlar, sık sık bu türden fillerden kaçınmaları ve reayanın kollanması gerekliliği hususunda uyarılmışlardır (İnalçık, 2017: 76).

Klasik dönemdeki patrimonyal hâkimiyetin sınırlarını gösterme çabasını, son bir hususun altını çizerek bitirelim. Çokça benimsenmiş iddiaya göre, “devlet müsadere yoluyla kendisinin dışında oluşup, odaklaşan her türlü zenginliği yok eder veya en azından her an yok edebilir” (İnsel, 1995: 31). Bu bakımdan devletin bütün statü sahiplerinin konumlarını güvencesiz kılmaya eğilimli olduğu iddia edilir. Esasen bu iddia, devletin arzuladığı düzenin tesisi bakımından bir ideal durumu temsil eder. Halbuki gerçek, çoğu zaman bunun dışında gerçekleşir. Ya da bir başka biçimde söylenirse, devletin bu hedefi her zaman ve koşulda karşılık bulmaz. Bu cümleden olmak üzere, müsadere sistemi ile devletin çizdiği sınırı aşmak için, Osmanlı Devleti'nde vakıflar önemli bir vasıta hükmündedir. Özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren işlemeye başlayan vakıflaşma eğiliminin sonucunda ülke kaynaklarının önemli bir kısmı vakıflar tarafından denetlenir hale gelmişti. Bizi burada ilgilendiren kısmıyla vakıflaşma esasen devletten gelir kaçırmak ve özellikle malları müsadere edilme ihtimali yüksek olan askerî zümre mensuplarının toprak üzerindeki haklarını ailede tutabilmek için başvurdukları bir yoldu (Aydın, 2006: 85). Dolayısıyla, vakıflaşma süreci, patrimonyal egemenliğin çizdiği sınırları aşabilen bir diğer kayda değer mekanizma idi.

Klasik Düzenin Dönüşümü ve Yeni İktidar Dengeleri

Geleneksel Doğu devlet anlayışında, adalet, bir devleti ayakta tutan ilkelerin başında geliyordu. Adalet, reayayı zulme ve yetkilerini kötüye kullanarak adları suiistimallere karışanlara karşı korumaktı. Çünkü reayanın fakirleşmesi veya toprağını terk etmeye başlaması, devletin gelir kaynaklarının azalması demektir. Gelirsiz bir devletin ise varlığını sürdürmesi zordur. Devletin varlığını ve düzenini daim kılmak için, Osmanlı devlet adamları yolsuzlukları önleyecek çeşitli tedbirler almaya çalışıyor ve merkezi otorite gücünü konsolide edebildiği sürece de, bu tedbirlerden sonuç alabiliyordu. Ancak, 1570'lerden sonra merkezi otorite kontrolü yitirmeye başladı (İnalçık, 2009: 323-324).

Osmanlı Devleti'nin klasik düzeninin 1570'li yıllarda dönüşmeye başlaması pek çok faktörün bir araya gelişi ile birlikte düşünülmelidir. Bu faktörleri kı-

saca hatırlamakla yetinelim: İlkın, İnalıcık (1990), Karpat (2019), Pamuk (2008) ve Emecen (2015) gibi tarihçilerin de üzerinde ısrarla durdukları üzere, Amerika kıtasından gelen değerli madenlerin Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşması Osmanlı parasının değer yitimine uğramasına yol açmıştı. Tağış, sık sık uygulanmaya başladıkça, paranın değeri düşmüş ve pek çok toplumsal kesimin bu değer kaybından dolayı refah seviyesinde belirgin bir azalma görülmüştür. Esasen 1500'lerin sonlarında Avrupa'yı saran daha genel bir iktisadi kriz, Osmanlı coğrafyasını da kapsamı içine alarak, refah seviyelerinin düşüşüne yol açmıştır. Yine bu kapsamda, refah kaybından etkilenen kesimlerin muhalefeti yaygınlaşmış ve Celali ayaklanmaları olarak adlandırılan bir kaotik durum ortaya çıkmıştır. Neticede, büyük bir güvenlik ve asayiş kaybı yaşanmış, köylülerin üzerindeki vergi yükü tahammülü zor seviyelere ulaşmış ve neticede köylüler topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır.⁶ Özetle, sistem iktisadi ve toplumsal bakımdan tıkanmaya başlamıştır (İnalıcık, 2009; Emecen, 2015).

İkinci olarak, silah teknolojilerinin dönüşümü sipahilere duyulan ihtiyacı neredeyse tümüyle ortadan kaldırmıştır. Sipahilik müessesesine duyulan ihtiyacın ortadan kalkması, tımar sisteminin iktisadi önemini yitirisi ile eş zamanlıdır.⁷ Tımarın yerini iltizam sisteminin alışı ya da mültezimlik müessesesinin etkinliğini artırışı, sipahilere duyulan ihtiyacın ortadan kalkmasının en belirgin sonucudur. 1578-1606 arasında hem doğu hem de batı cephesinde yaşanan uzun savaşlar, klasik düzenin aşınmasına yol açan bir diğer önemli etkidir. Bu savaşlar sadece merkezi iktidar sahiplerinin rollerindeki değişimleri beraberinde getirmiş aynı zamanda taşradaki mahalli güçlerin artan huzursuzluklardan hareketle kendilerine yeni görevler biçmelerini de doğurmuştur (Emecen, 2015: 402-403). Yukarıda da vurgulandığı üzere ayanların öne çıkışı, devlet sistemindeki dönüşümün tipik işaretlerinden birisidir. Uzun süreli savaşların bir diğer etkisi ise, devletin maliyesi üzerindeki yükün artmasıdır. Bu artan maliyetin karşılanması için alınan tedbirler her seferinde özellikle ücretli kesimlerin ve köylülerin üstlenmek zorunda kaldıkları yükü artırmış, dolayısıyla toplumsal hoşnutsuzlukları beslemiştir (Karpat, 2002). Bu temel faktörlerin dışında, 16. yüzyıl başlarından

⁶ Köylülerin üzerindeki yük 1600'lü yıllarda, bir bakıma, Celali ayaklanmalarının vuku bulduğu dönemlerde hayli arttığı halde, kayda değer bir köylü ayaklanması göze çarpmıyor. Bunun sebeplerinden biri, köylülerin "içinde buldukları koşullardan kaçıp askeriyeye, kentlere, hatta belki de yarı göçebe aşiretlerin koruyuculuğuna" sığınmalarıydı (Faruki, 1987). Öte yandan, köylülerin kendi içinde örgütlü bir toplumsal tabaka oluşturamamaları da büyük bir ayaklanma ile isimlerinin anılmamasının önemli sebeplerinden bir diğeridir (Barkey, 2011).

⁷ İnalıcık, tımar sisteminin bozulmasını imparatorluğu yıkıma kadar götüren büyük bir hadise olarak değerlendirir. Ona göre, tımarın bozulması sadece iltizam usulünün yerleşip yayılmasını değil, aynı zamanda çok daha başka önemli ekonomik ve toplumsal sonuçlar doğurmuştur. Devlete ait toprakların malikâne-çiftlik halinde sınırlı bir ağalar ve çorbacılar zümresinin eline geçmesi milyonlarca köylüyü son derece ağır koşullarla baş etmek zorunda bırakmıştır. Köylünün bu ağır yükün altında ezilmesi imparatorluğun yıkılış tarihindeki en esaslı hadisedir (İnalıcık, 2011: 39).

itibaren nüfusun belirgin bir artış göstermesi ile kırsal alanlarda istihdam fazlalığının ortaya çıkışı ve buna eşlik eder biçimde bu istihdam fazlalığından etkilenen genç nüfusun devletin askeri ihtiyaçları doğrultusunda saray, paşa ve bey kapılarında istihdam edilmeleri (Emecen, 2015: 403); yeni tüketim kalemlerinin ortaya çıkışı; Akdeniz'in dünya ticareti içindeki öneminin ortadan kalkması yüzünden Osmanlı Devleti'nin uluslararası ekonomi içindeki ağırlığının azalması (Karpat, 2002) sıralanabilecek diğer önemli faktörlerdir.

Osmanlı klasik düzeninin bozulması, ekonomik, sosyal ve politik bakımdan pek çok sonucu beraberinde getirmişti. Tabakalaşma sistemi içindeki dönüşüm esas alınırca öncelikle, sipahilerin hem askeri hem de idari yapı içindeki önemlerini yitirmeleri ile Yeniçerilerin ve ayanların idari ve iktisadi sistem içindeki önemlerinin belirgin bir şekilde arttığı söylenebilir. Ayanların güçlü bir aktör statüsünde sisteme dâhil olmalarıyla esasen yerel aktörler sistemin bir kez daha etkin bir unsuru haline gelmişlerdir (Karpat, 2002).⁸ Bununla birlikte, iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla yükselişe geçen 18. yüzyıl ayanlarını sadece yerel çıkarların temsilcisi gibi görmemek gerekir. Ayanların yerel çıkarları temsilen merkezi otoriteye sertçe meydan okuduklarını söyleyemeyiz. Onlar, “daha çok hizmet sunan seçkinlerdi; çıkarları devletin belirlediği bazı yetkilere ve idari makamlara bağlıydı. [...] [D]evletin temsilcilerine karşı geldiklerinde, amaçları kendilerine ve temsil ettikleri kitleye iyi bir konum sağlamak için pazarlık yapmaktı” (Khoury, 2016: 189). Bu pazarlıklar sayesinde mevcut konumlarını güvence altına aldıklarında ve düzenin devamlılığını sağladıklarında istediklerini elde etmiş sayılırlardı. Tam da bu yüzden Keyder'e (2017: 27) atfen söylenirse, her ne kadar yerel düzeyde merkezi otoritenin yerine kendi otoritelerini koymayı başarmış olsalar da, ayanlar, Osmanlı yönetim biçiminin temel varsayımlarını yerinden oynatabilmiş değillerdir.

Öte yandan, tabakalaşma sisteminde yaşanan dönüşüm Osmanlı padişahlarının otoritesini ciddi manada sarsmıştı. Padişah simgesel değerini korurken reel değer ve gücünü yitirdi. Şöyle ki, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra haremdeki kadınlar ve Sokullu Mehmed Paşa gibi güçlü sadrazamlar, padişaha nispetle, devlet yönetiminde daha belirleyici olmaya başladılar. Dahası 1603-1617 tarihleri arasında tahtta oturan I. Ahmet, 'kudretli padişahlar'ın yerini 'zayıf padişahlar'a bırakışını temsil etmektedir. Padişahın gücünün, bu babta, büyük oranda paşakapılarının ve vezirkapılarının yükselişe geçişi ile de ilişkili şekilde, Osmanlı bürokrasisi tarafından paylaşılmaya başlandığını söylemek mümkündür.

⁸ İltizam sistemi ile birlikte, Osmanlı Devleti'nde vergi toplama düzeni önemli bir değişiklik geçirmişti: aynı vergilerin sistem içindeki ağırlığı ortadan kalkmış, yerine mukataa adı verilen nakdi vergi uygulamaları yürürlüğe girmişti. Yani, vergi sistemi parasallaşmıştı. Vergi toplama sisteminin parasallaşması timara dayalı sancakları önemsizleştirirken vilayetleri başlıca idari bilimler haline getirmişti. Vilayetlerin başlıca yönetim birimleri haline gelişleri ise, adem-i merkezileşme ya da sivil bir oligarşinin (ayanların) padişaha karşı gücünün artması anlamına geliyordu (Adanır, 2016: 202-203).

Padişahın klasik sistemin bozulması sonrasında Osmanlı devlet örgütlenmesi içindeki gücünün aşınması, sonraki dönemlerde hiçbir Osmanlı padişahının gücü elinde toplamayı başaramadığı anlamına gelmez. Bilakis, II. Mahmut dönemi gelişmeleri dikkate alınarak söylenirse, hem Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması hem de ayanların gücünün merkezileştirici pratikler ile büyük oranda tasfiye edilmesinin de gösterdiği üzere, padişah sistem içinde yeniden etkin hale gelebilmişti. Tanzimat dönemine gelindiğinde ise dengeler bürokrasiyi avantajlı kılacak şekilde kurulmuştu. Buna karşılık, 1876 sonrasında II. Abdülhamid son kez sarayın bürokrasi karşısında gücünü konsolide edici adımlar atmayı başaramıştı. Kendisine sorun çıkarması muhtemel isim ve grupları tasfiye etmesiyle 1908'e kadar güç onun elinde toplanmıştı.

Osmanlı Klasik Çağı'nın sona erışı, bir başka gelişme kapsamında da düşünülebilir. Osmanlı idari sistemi içinde bürokrasinin gücü artarken, esasında bürokrasinin bir parçasını teşkil eden ulemanın ya da ilmiye sınıfında yer alan ailelerin etkinlik alanları daralmaya başlamıştı. Sekülerleşme yönünde atılan her adım, ulemanın etkinliğini sınırlıyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde ulema aileleri artık eski güçlerine sahip değillerdi. Bir başka biçimde söylenirse, devletin bürokratikleşme eğilimi arttıkça, ilmiye sınıfı eskiye nispetle merkezi devlet idaresinin kontrolü altına alınıyor, geleneksel rollerini daha fazla müdahaleye maruz kaldıkça sürdürmekte zorlanıyor ve mali özerkliğini büyük ölçüde yitiriyordu (Bein, 2013: 14). Ulemanınine benzer şekilde güç kaybı yaşayan statü gruplarından bir diğeri de, bu yıllarda, zanaatkarlardır. Kısaca ifade edilirse, Avrupa'da üretilen mamül malların Osmanlı pazarında dağıtımının yapılmaya başlanması, yerli zanaatların büyük bir sarsıntı geçirmesine ve hatta pek çoğunun yok olma tehlikesi ile yüz yüze kalmasına kapı aralamıştı (Ülken, 1998: 40). Buna karşılık tüccarların sistem içindeki yerlerinin hayli genişlediği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Selanik ve İzmir gibi kıyı kentleri, ulaştıkları ticari hacimle devlet-dışı bir arena da oluşturulan faaliyetler, ilişkiler ve hareketlerin odağı haline geldikçe merkezi yönetimin gücünü sınırlayan ve hatta belirleyen mekânlar olarak belirmişlerdi (Kasaba, 2005: 131-136).

Klasik dönem sona erme eşiğine geldiğinde, tekraren söylenirse, padişahın gücünü sınırlayan ilave pek çok aktör devreye girmişti. Bu sınırların ortaya çıkışı ya da yeniden üretilmeleri çeşitli ayaklanmalarda karşımıza fazlasıyla çıkaracaktır. Celali, Edirne ve Patrona Halil isyanlarını bu vurgu esasında dikkate alabiliriz. Celali isyanları, 1519 tarihinde Şeyh Celal'in isyan etmesini takip eden yıllardaki tüm asilere, eşkıyalara ve adi haydutlara "Celali" adı verilmesiyle bilinen (Barkey, 2011: 158) ve 1596-1650 arasında çok ciddi iktisadi ve toplumsal karışıklıklara yol açan olaylar serisine işaret eder. Ayrıca bu isyanlar çoğunlukla toprağını kaybeden sipahilerce yönlendirilmişler (Karpat, 2002) ve yeni bir

iktisadi ve toplumsal düzenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır (Karpat, 2017: 74). Öte yandan, 1703 tarihli Edirne Vakası somut bir biçimde Osmanlı padişahının azalan önem ve gücünü göstermektedir. Artık, padişah, kendi fikirlerinin peşinden gidebilecek bağımsız bir özne değildir. Eğer devlete özgü işler şu ya da bu yolla verimli bir şekilde yönetilecekse ve eğer padişah hükümette bizzat bir yerinin olmasını istiyorsa ‘çıkar sahibi tarafların’ fikirlerini dinlemeli (Abou-El-Haj, 2011: 138) ve onların önerilerini dikkate almalıdır. Son olarak, Patrona Halil isyanında, batılılaşma sürecinin merkez ile çevre arasında kopukluğa yol açmasına çevresel güçlerin verdiği tepki (Mardin, 2000: 47) karşımıza çıkar. Karpat’ın sözleriyle, “Patrona Halil’in isyanı yeni kapitalist müteşebbis sınıfına ve büyük girişimcilerin artışına karşı geleneksel kent üretim sisteminin verdiği bir tepkidir” (2019: 112). Bu tepkiye ulemanın ve halk kitlelerinin verdiği destek sayesinde, hem Lale Devri (1718-1730) sona ermiş hem de isyanın bitirilmesi niyetiyle III. Ahmed tahtı I. Mahmud’a bırakmak zorunda kalmıştır. Edirne ve Patrona Halil isyanlarına benzeyen pek çok isyan ya da kalkışma hiç de azımsanamayacak sayıda ha’l vakalarının yaşanmasına ve tahta bir başka ismin geçmesine yol açmıştır. II. Beyazıt’ın oğlu Selim lehine tahttan feragat edişi ile başlayıp II. Osman’ın ve İbrahim’in boğularak öldürülmesi ile devam eden ve akabinde II. Mustafa (Edirne İsyanı), III. Ahmed (Patrona Halil İsyanı), III. Selim, IV. Mustafa, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid’in azli ile neticelenen her bir olay, esasen patrimonyal otorite sahibi mutlak gücün ne denli kırılğan bir otoriteye sahip ve kendi döneminin iktidar ilişkilerine bağımlı olduğunun oldukça sarıh emareleridir. Hanedanın geleneksel otoritesi bu süreçlerde sorgulanmış değilse de, neticede tahttaki padişahın ve çevresinde yer alan iktidar seçkinlerinin pek çok kez yerlerini başkalarına bırakmak zorunda kaldıkları doğrudur.

Aslında Osmanlı Devleti’nde güç hep aynı aktörün, örneğin padişahın ya da sarayın elinde toplanmış değildir. Klasik dönemde Osmanlı sultanları yetkilerini ulema ve yeniçeri gibi aktörlerle paylaşmak zorunda kalmışlardır. Önce ayanlar ve sonra modern bürokratlar sultanın hükümrancılığını sınırlayan iktidar odakları halinde temayüz etmiştir. İktidar 19. yüzyılla birlikte Bab-ı Ali bürokratlarının, örneğin Mustafa Reşit Paşa’nın, Fuat ve Âli Paşaların elindedir. Buna karşılık, daha önce de vurgulandığı üzere, II. Abdülhamid döneminde iktidar tekrar saraya ve daha çok da padişaha aittir. Bu kişisel ve mutlak iktidar döneminde bile II. Abdülhamid’in siyasal oyun alanını sınırlayan pek çok unsur söz konusu idi. Önüne çeşitli engeller çıkarmalarından korktuğu aktörleri yanına alarak (sarayda tutarak), çeşitli ayrıcalıklar tanıyarak, sürgüne göndererek ve Mithat Paşa örneğindeki gibi nadiren de olsa katlettirerek tasfiye etmeye çalışması, esasen II. Abdülhamid’in hükümrancılığının önündeki sınırları ve bu sınırlayıcı unsurlara karşı verdiği mücadeleyi açıkça göstermektedir. Ayrıca ‘Düvel-i Muazzama’,

gayrimüslim cemaatler ve yeni muhalefet hareketleri (özellikle Jön Türkler) de, onun hükümlerine yeni sınırlar getirmiştir (Georgon, 2012: 14).

Sonuç

Machiavelli'nin Prens'i yazmayı planladığını söylediği yıllarda Osmanlı tahtında Yavuz Sultan Selim oturuyordu. 1520'de bir taht değişikliği yaşandığını ve Machiavelli'nin 1527'de öldüğünü dikkate alırsak, Kanuni Sultan Süleyman dönemi ile ilgili de bir izlenime sahip olsa gerektir. Esasen bu yıllar, Osmanlı tarihinde, merkezileşmenin tamamlandığı, taşradaki yerel beylerin güçlerinin merkez adına soğurulduğu ve devletin patrimonyal niteliğinin konsolide edildiği bir aşamayı temsil etmektedir. Dolayısıyla Machiavelli'nin çizdiği Osmanlı resminin belli bir oranda haklılık payına sahip olduğunu iddia edebiliriz. Benzer bir tarihsel karşılaşma Max Weber için de söz konusu edilebilir gibi görünüyor. Şöyle ki onun hayatta olduğu yılların (1864-1920) önemli bir kısmında, Osmanlı tahtında II. Abdülhamid oturmaktadır. Her ne kadar 1600'lerden sonra Osmanlı Devleti'nin patrimonyal niteliği, en azından sultanizm formunda bir patrimonyalizm hayli aşınsa da, dönem dönem gücü kendi üzerinde toplayabilen padişahlar patrimonyal Osmanlı resmini doğrulamaya yarayabilecek bir yönetim performansı sergileyebilmişlerdi. II. Abdülhamid dönemini böylesi bir bağlam içine oturttuğumuzda Max Weber'i de, tıpkı Machiavelli gibi, kısmen haklı bulabiliriz. Ancak, şunu da akılda tutmak gerekir ki, Max Weber'in sahip olduğu epistemolojik olanaklar dikkate alındığında,⁹ Osmanlı Devleti'nin yaşadığı deneyimi kavramsallaştırmak için 'sultanizm' tümüyle doğru bir tercih değildir. Bunun sebepleri yukarıda gösterilmeye çalışıldı. Bu bakımdan, Weber üzerinden bu tartışmayı devam ettirme-ye çok fazla gerek duymadan bazı önemli hususların altını çizmeye çalışalım.

Osmanlı Devleti yaklaşık 600 yıl hüküm sürdü. En geniş sınırlarına ulaştığı 1683'te üç kıtaya yayılmış ve egemenliğini Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümünde kabul ettirmişti. Bu sıradan ansiklopedik bilginin burada hatırlatılmasının bir amacı var: İlkin, bu uzun tarihsel deneyimin durağan devlet-toplum tasavvurlarını haklı çıkarma ihtimali neredeyse hiç yok. Benzer bir biçimde yayıldığı geniş coğrafya düşünülürse, Osmanlı Devleti'nin bu geniş coğrafyada tek bir egemenlik formunu sürekli yeniden üreterek hüküm sürdüğünü iddia etmek de o denli gayrikabildir. Bu noktada somut bir örnekten hareketle yol alabiliriz: 'Kul sistemi', patrimonyalizm iddialarının dayandığı temel uygulama idi. Oysa bizzat kul sisteminin hem zamana hem de mekâna içkin sınırları nedense gözardı edilmektedir. Osmanlı askeri ve bürokratik örgütlenme-

⁹ Weber, döneminin Oryantalist yazınının önemli metinlerine ulaşabilmiş ve Doğu'ya, İslam'a ve Osmanlı'ya dair görüşlerini oluştururken bu Oryantalist yazının ziyadesiyle etkisi altında kalmıştır. Konu ile ilgili olarak bkz. (Sunar, 2011).

si içinde insan malzemesinin büyük oranda kul sisteminden devşirildiği tarihsel aralığın modern bir örgütlenmeyi amaçlayan reformlarla geçen 19. yüzyılı hesaptan çıkardığımızda, kısa bir döneme mahsus olduğunu görürüz. Devletin esas genişleme ve kuruluş dönemi olarak kabul edilen bütün 14. yüzyıl bürokrasisinin başında bulunanlar devşirmeler değildi. Aynı şekilde bu dönemde orduları yönetenler de devşirmeler arasından gelmiyorlardı. Çandarlı ailesi ilmiye sınıfına; Kösemihalioğulları ve Everenos Gazioğulları askeri güçlere önderlik ediyorlardı. 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde devşirme âdetinin esnetilmeye başlamasıyla¹⁰ birlikte yine Anadolu-Rumeli Türkleri ve diğer unsurlar bürokrasi ve komuta kademelerini doldurdular. 17. yüzyıla Köprülü ailesinin damgasını vurduğunu hatırlayalım. Son olarak, önemli görevler yürüten ilmiye sınıfının çoğunlukla Türklerden teşekkül ettiğini ve belirli ulema ailelerinin ilmiye sınıfına hâkim olduğunu söylemek gerekir (Ortaylı, 2008: 208).

Tam bu noktada birkaç soru soralım: ‘Osmanlı Devleti feodal miydi?’, ‘Osmanlı Devleti ATÜT’ün tipik örneklerinden biri miydi?’, ‘Osmanlı Devleti’nin yönetim biçimini en iyi ifade eden kavram sultanizm midir?’ gibi çokça cevap aranmış-aranan sorulara belli bir dönemdeki ya da coğrafyadaki Osmanlı deneyimini esas alarak “evet” cevabı vermek mümkündür. Ama aynı şekilde uzun zaman dilimini ve geniş coğrafi yayılımı esas aldığımızda cevap pekâlâ “hayır” da olabilir. Dolayısıyla buradaki tartışma ile ilişkilendirerek söylenirse, patrimonyalizm ya da sultanizm kavramsallaştırmalarının bizi bütün bir Osmanlı deneyimini basitleştiren, başka pek çok önemli noktanın üzerini örten bir çıkma-za sürüklenme ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.¹¹

Machiavelli ve Weber’e tekrar dönersek, patrimonyalizm, sultanizm (ya da doğu despotizmi) kavramsallaştırmaları ile sunulan Osmanlı imgesi sadece Avrupa merkezci ya da oryantalist yaklaşımların ürünü değildir. Batılı düşünürlerden çok önce, Osmanlı vakanüvisleri ve nasihatname yazarları da kadir-i mutlak bir padişah imgesinin, dolayısıyla patrimonyal bir Osmanlı resminin ortaya çıkışına katkı sağlamışlardır.¹² Bu katkı ideal bir devlet ve padişah anlatısını hem Türk devlet geleneğinden hem de İslami kaynaklardan devşirerek kurma girişimlerinin bir ürünüdür. Örneğin adalet ilkesi, tabakalar arasındaki geçişlerin mümkün merteye sınırlandırılması ve reayanın mutlak itaate yükümlü kılındığı bir halife-hükümdar anlayışına meşruiyet kazandırma çabaları bu türden müdahaleler

¹⁰ İlk defa 1582 tarihinde III. Murad’ın emriyle ocağa esnaftan ya da başka zümrelerden eleman alınmasıyla (Kuran, 2012: 26) devşirme sistemi aşınmaya başlamıştı.

¹¹ Aynı ihtimal patrimonyalizm iddialarını daha kurumsal düzeye taşıyarak ele alan Şerif Mardin (2000) ile özdeşleşen ve Metin Heper (1980; 2006) tarafından da yeniden üretilen merkez-çevre tartışması için de şüphesiz fazlasıyla geçerlidir.

¹² Osmanlı siyasetnamelerinde sunulan yaygın padişah resminin kadiri-i mutlaklığı değil tam aksine güçsüzlüğü esas aldığı ileri süren bir görüş için bkz. (Tezcan, 2012).

arasında yer almaktadır. Ayrıca kimi vakanüvislerin (örneğin Tursun Bey'in) ya da Koçi Bey benzeri nasihatname yazarlarının devlet ve padişah kurgusu esasen kendi kişisel ya da kolektif çıkarlarının devamlılığını sağlamaya dönük bir arayışın neticesinde varlık bulmuştur. Nasihatnameler, belli siyasi planları gerçekleştirmek hedefiyle biçimlendirilmiş ya da yazarlarının ister bir sınıf isterse bireyler olarak yeniden iktidar ve imtiyaz kazanmalarını arzulayan ideolojik metinlerdir. Koçi Bey'in risalesinde tam da böylesi bir ideolojik zeminden hareket edilmiştir. Yazar, kendi toplumsal ideallerini bir zamanlar mevcut olan bir devlet ve toplumun aksisedası biçiminde sunmaya çalışmıştır (Abou-El-Haj, 2000: 59-67). Dolayısıyla Machiavelli ya da Weber'den hareketle Osmanlı'ya bakıp Avrupamerkezcilik ya da Oryantalizm eleştirisi yapmadan önce patrimonyalizm iddialarının kaynaklarına bakılabilir. Bu durum elbette Avrupamerkezciliğin ya da Oryantalizmin sunduğu Osmanlı resminin kusurlarını örtmeye vesile kılınmamalıdır.

Türkiye'deki Osmanlı tarihi tartışmalarındaki ikinci bir sorun, tarihin siyasallaştırılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ATÜT/feodalizm kavramsallaştırmalarından hangisi ile özdeşleştirilebileceğine dair tartışma, maalesef kuru bir güdültüden öteye geçememiştir. Çünkü tarafların bu tartışmadaki konumlanma biçimlerinde belirleyici öge, Türkiye'de sol siyasete dair en doğru stratejinin hangisi olacağına karar verme arayışı idi (Faroqhi, 2012: 84). Bu temel arayış sebebi ile tartışma içinden çıkılmazcasına siyasallaşarak muhtemel verimliliğini yitirmiştir. Aslında bu türden bir siyasallaştırma sadece Türkiye'deki akademisyenlerin ya da entelektüellerin Osmanlı analizlerine özgü değildir. Ahmet Demirhan'ın, *'Kuruluş Sarmalı'ndan Kurtulmak: Osmanlı ve Hâkimiyet Telakkileri* adlı eserinde ısrarla ve önemle altını çizdiği üzere, Osmanlı'nın kuruluşu meselesi etrafında dönen tartışmalar o denli siyasallaşmıştır ki, bu tartışmaların içinde ne Osmanlı ne de Osmanlı'nın siyasallığı kendine kayda değer bir yer bulamamıştır. Bunun yerine Osmanlı'nın kuruluşu tartışmalarında yer alan neredeyse tüm aktörler, Gibbons, Wittek ve Linder başta olmak üzere, kendi tarihsel zeminini başka bir yerde oluşturup, Osmanlı'yı da bu zemine çağırışlardır. Başka bir biçimde söylenirse, her biri Osmanlı'nın kuruluşunu başka bir siyasallığın yedeğinde tartışmaya konu etmişlerdir (Demirhan, 2019: 46, 77). Demirhan'ın bıraktığı yerden devam ederek, esasen Osmanlı tarihinin tümüyle benzer bir siyasallığın gölgesinde kalarak analiz edildiğini söylersek hiç de abartmış olmayız. Özellikle birazdan değinileceği üzere Avrupamerkezcilik ve oryantalist bakışın sosyal bilimlerdeki etkinliği, siyasallığın Osmanlı tarihi ile ilgili tartışmalardaki hâkim konumunu tespit etmeyi hayli kolaylaştırmaktadır.

Osmanlı Tarihi'ni inşa ederken, karşılaşılan bir diğer sorun da Osmanlı arşivlerinin, vakanüvislerin yazdıkları metinlerin ve nasihatnamelerin daha çok devlet merkezli bakış açılarını besleyecek bir içeriğe sahip olmalarıdır. Arşiv

kaynakları gibi devletin bürokratik mekanizmalarının bıraktığı mirasta ya da vakanüvislerin ve nasihatnamelerin dünyasında devlet ve devleti meydana getiren merkezi unsurlar arasındaki ilişkiler fazlasıyla baskındır. Tam da bu yüzden eldeki veriler analiz edildiğinde, yakın zamanlara kadar, büyük oranda merkezin ya da padişahın çevre veya kullar üzerindeki tahakküm ediciliğini resmeden metinler ortaya çıkmıştır. Neyse ki son yıllarda ulaşılan yeni kaynakların da katkısıyla hâkim paradigmanın dönüşümü için önemli bir kapı aralanmış gibi görünmektedir.

Şu ana değin söylenenler Osmanlı tarihinin devletten ya da padişahıtan yola çıkarak analiz edilmesine yol açan daha çok içsel sebeplerin altını çizdi. Sıralanan sebeplerin dışında, Avrupamerkezcilik ve Oryantalizm mevcut hâkim Osmanlı resminin ortaya çıkışında belirleyiciliği en güçlü unsurlardır. İncalcık'ın önemle altını çizdiği üzere, Weber'in teorisini konu edinen herhangi birisi Batı'nın ve Osmanlı'nın da içinde yer aldığı Asyalı imparatorlukların birbirine karşı evrimine ilişkin ünlü varsayımlardaki indirgemeciliği kolaylıkla teşhis edebilir. Bu aşırı derecede şematik indirgemecilik, Osmanlı sisteminin özgül niteliklerini gözden kaçırmakta ya da 'doğu despotizmi' teorisini meşrulaştırmak üzere gölgede bırakmaktadır (2017: 90). Böylelikle, kapitalizme ya da rasyonalizme giden yolun taşlarını Batı mükemmel bir şekilde döşeyebilmişken, Weber ve benzeri Avrupamerkezciler/Oryantalist bakışlarda açığa çıktığı üzere, sultanizm ve onunla ilişkili olarak doğu despotizmi Osmanlı'nın ilerlemesine, aydınlanmasına, kapitalist dünyanın bir parçası olmasına engel teşkil etmiştir. Çünkü saltanat ya da merkez dışındaki aktörlerin hem sermaye biriktirmelerine hem de taşrada alternatif bir egemenlik biçimi tesis etmelerine asla izin verilmemiştir. Hâlbuki, yukarıdaki tartışmaların da gösterdiği üzere, Osmanlı Devleti'nde yer yer ve belki daha çok merkezleşmenin zirve noktasına ulaştığı klasik dönemde patrimonyal ögelere rastlanabilse de, saf bir patrimonyalizmden ya da tümüyle keyfi bir yönetim biçimini temsilen sultanizmden bahsetmek kolay değildir. Zanaatkârların, tüccarların ve hatta hanedan dışındaki yönetici seçkinlerin sermaye biriktirmenin çeşitli yollarını geliştirebilmiş olmalarından ya da taşradaki yerel güç odaklarının neredeyse bütün imparatorluk tarihi boyunca varlıklarını ve etkinliklerini sürdürebilmelerinden ve hatta birbiri ile rekabet eden çeşitli güç odaklarının zaman zaman biraraya gelerek pek çok padişahı tahttan indirebilmeyi başarmalarından yola çıkarak, patrimonyalizmin sınırlarını görünür kılmak mümkündür.

Menşei itibariyle Avrupa'nın kolonyal gücünün açıkça yansıtıldığı politik konumlanma türlerini temsil eden Avrupamerkezcilik ya da oryantalizmin tüm dünyayı hem iktisadi ve sosyal hem de akademik ve entelektüel uğraşlar bakımından tesiri altına aldığı bir vasatta, Avrupamerkezciler ya da oryantalist zihniyet ile mücadele etmek şüphesiz kolay değil. Böylesi bir mücadelenin muhtemel yol-

ları üzerinde uzunca bir süredir, zaten düşünülüyor. Buna karşılık kayda değer bir yol alınıp alınmadığından emin olmadığımı belirtmek isterim.¹³ Doğuyu ya da buradaki tartışmayı esas alarak söylenirse Osmanlı'yı, kendi iç dinamikleri ve çevresindeki dünya ile birlikte ele almanın kavramsal setleri ya da metodolojik aparatları henüz gelişmiş değil. Bu sadece Osmanlı çalışmaları ile sınırlayabileceğimiz bir durum da değil. Türkiye'de akademisyenlerin ya da entelektüellerin kendi hayatlarını, kendi çevrelerini anlamak için öncelikle baktıkları yer hâlâ büyük oranda Batı. Alternatif yöntemler ya da kavram setleri geliştirilebilmiş değil. Öte yandan, Avrupamerkezciliği ve oryantalizmi eleştirme adına başka bir uca savrulmanın yaratacağı telafisi güç zararları da hesaba katmak zorundayız. Doğu'nun ya da Osmanlı'nın yaşadığı deneyimin sadece kendine özgü dinamiklerin ürünü olarak kavranmasının ve Avrupa'da üretilen her türlü bilgi ve yöntem muhalefet etmenin yararlılığı da şüpheden arı değildir. Dolayısıyla Alatas'ın (2016) yerinde uyarısını dikkate alarak ifade edilirse, özgüllük arayışının evrensel kavramların var olabileceğine duyulan inancı sarsmaması gerekir.

Son olarak bir noktanın daha altını çizerek bitirelim: Osmanlı Devleti'nde siyasal hayat tek-çizgili bir seyir izlememiştir. Hem uzun tarihsel deneyim hem de geniş coğrafi yayılım içinde bu türden bir tek-çizgili tarihsel seyri merkeze alarak Osmanlı'da siyaset oyununu analiz etmek mümkün değildir. Zira, kısmen merkezileşmenin en uç noktalarına vardığı dönemlerde ama daha çok 1600 sonrasında klasik düzenin aşınmasına karşılık üretilen çözüm süreçlerinde karşılaşıldığı hali ile, Osmanlı Devleti'nde güç zaman zaman el değiştirmiştir. Hem padişahın hem de hanedanın konumu güçler dengesi içinde hep sabit kalmamıştır. Aksine, zaman zaman padişahın ve hanedanın lehine bir güç dengesi oluşurken; bürokrasinin, ulemanın, yeniçerilerin ve hatta uluslararası bağlam gibi odakların padişahın ya da hanedanın gücünü ciddi oranda aşındırdığı momentler de azımsanamayacak kadar çoktur. Bu karmaşık ilişki düzeneği içinde, uzlaşmaların, sert mücadelelerin, iktidarın el değiştirme potansiyelinin, siyaseten katli ve hal vakalarının, merkezkaç güçlerin merkezde kontrolü ele alışlarının varlığı bize her türlü indirgemeci yaklaşımlardan sakınmanın gerekliliğini ve önemini göstermektedir.

¹³ Bu noktada 'doğu despotizmi' ve 'oryantalist' yaklaşımları eleştirirken, Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder'in meseleyi en nihayetinde bağladıkları noktaya dikkat çekmek söz konusu yaklaşımları eleştirirken yürünen yolun mahiyetine ilişkin bir fikir verebilir. İslamoğlu ve Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri" adlı makaleyi bitirirken şunları söylüyorlar: "Toplumsal kuruluştaki egemenliğin kapitalist üretim biçimine geçmesiyle Osmanlı devleti geçerli bir araştırma birimi olmaktan çıkar artık, yalnız dünya kapitalist sisteminin dinamiği içinde, onun ayrılmaz bir parçası olarak incelenebilir" (1977: 75). Oryantalist yaklaşımı eleştiren bir makale, alıntıdan da anlaşılacağı üzere, bizi nihai noktada Avrupamerkezci bir zemine çağırıyor ve bu çerçeveden dışında Osmanlı devletinin geçerli bir araştırma birimi olmadığını söylüyor.

Kaynakça

- Abou-El-Haj, R. A. (1991). "Power and Social Order the Uses of the Kanun". *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structures and Social Order*. (Ed. I. A. Bierman, R. A. Abou-El-Haj, D. Preziosi). New York: A. D. Caratzas.
- Abou-El-Haj, R. A. (2000). *Modern Devletin Doğası*. (Çev. O. Özel ve C. Şahin). Ankara: İmge Yayınları.
- Abou-El-Haj, R. A. (2011). *1703 İsyanı*. (Çev. Ç. Sümer). Ankara: Tan Yayınları.
- Adanır, F. (2016). "Balkanlar ve Anadolu'da Yarı Özerk Taşra Güçleri", *Türkiye Tarihi III, 1603-1839*. (Ed. S. Faroqhi). (Çev. F. Aytuna). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Alatas, F. S. (2016). *Sosyal Bilimlerde Alternatif Söylemler*. (Çev. A. Bölükbaşı). İstanbul: Matbu Kitap.
- Aydın, S. (2006). "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler". *Toplum ve Bilim*, 105, 70-95.
- Aytekin, E. A. (2015a). "Kuruluşundan 18. Yüzyıla Dek Osmanlı İmparatorluğu". *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. (Yay. Haz. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, A. Uslu). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Aytekin, E. A. (2015b). "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908". *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. (Yay. Haz. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, A. Uslu). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2015). "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *İnsan ve İnsan Dergisi*, 5, 5-37.
- Barkey, K. (2011). *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. (Çev. Z. Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bein, A. (2013). *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişiminin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Beydilli, K. (2013). "Yeniçeri". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Demirhan, A. (2019). *Kuruluş Sarmalı'ndan Kurtulmak: Osmanlı ve Hâkimiyet Telakkileri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Eldem, E. (2016). "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti". *Türkiye Tarihi 1603-1839, Osmanlı İmparatorluğu*. (Ed. S. Faroqhi). (Çev. F. Aytuna). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Emecen, M. E. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Faroqhi, S. (2011a). *Yeni Bir Hükümdar Aynası*. (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Alfa.
- Faroqhi, S. (2011b). *Osmanlı Zanaatkarları*. (Çev. Z. Kılı.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Faroqhi, S. (2012). "Post-Kolonyal Dönüm Öncesinde ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar". *Hakim Paradigmaların Ötesinde*. (Der. D. Quataert ve B. Tezcan). Ankara: Tan Yayınları.
- Faruki, S. (1987). "1600'lü Yıllarda Anadolu Kırklarında Toplumsal Gerilimler: Bir Yorumlama Denemesi". *11 Tez*, 7, 106-120.
- Genç, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid*. (Çev. A. Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Heper, M. (1980). "Osmanlı Siyasi Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi". *Toplum ve Bilim*, 9-10, 3-35.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (1990). "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi". *Türkiye Günlüğü*, 11, 30-41.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2011). "Tanzimat Nedir?". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Ed. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2017). *Osmanlı ve Avrupa*. İstanbul: Kronik.
- İnalcık, H. (2019). *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnsel, A. (1995). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- İslamoğlu, H. ve Ç. Keyder (1977). "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri". *Toplum ve Bilim*, 1, 49-80.
- İslamoğlu-İnan, H. (1993). "Tarih ve Kapitalizm". (Söyleşi: H. Berktaş, Ç. Keyder, İ. Savaşır). *Defter*, 20, 7-59.
- Kafadar, C. (2010). *İki Cihan Âresinde*. (Çev. C. Çıkın). Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Kafadar, C. (2012). *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Karpat, K. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi (Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus)*. (Çev. A. Z. Durukan ve K. Durukan), Ankara: İmge Yayınları.
- Karpat, K. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2017). *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (2005). *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Keyder, Ç. (2017). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim.

- Khoury, D. R. (2016). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarihyazımı Çözümlemesi". *Türkiye Tarihi III, 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*. (Ed. S. Faroqhi). (Çev. F. Aytuna). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Köprülü, F. (1986). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Machiavelli, N. (2018). *Prens*. İstanbul: Say Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Mardin, Ş. (2000). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1*. (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şerif, M. (2007). "Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol". *Türk Modernleşmesi, Makaleler 3*. (Der. M. Türköne ve T. Önder), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Masters, B. (2016). "Arap Vilayetlerinde Yarı Özerk Güçler". *Türkiye Tarihi III, 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*. (Ed. S. Faroqhi). (Çev. F. Aytuna). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pixley, M. M. (2000). "Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislamın Gelişimi ve Rolü". *Türkiye Günlüğü*, 60, 99-106.
- Sunar, L. (2011). "Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber'in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi". *İnsan ve Toplum*, 1(2), 29-56.
- Şahin, H. (2018). *Dervişler ve Sufi Çevreler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Şahin, H. (2020). *Dervişler, Fakihler, Gaziler-Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümreler (1300-1400)*. İstanbul: YKY.
- Tezcan, B. (2012). "Bilim Üzerinden Siyaset: Erken Osmanlı Bilimi Üzerine Düşünceler". *Hâkim Paradigmaların Ötesinde*. (Der. D. Quataert ve B. Tezcan). Ankara: Tan Yayınları.
- Türk, H. B. (2018). *Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1998). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Weber, M. (2012a). *Ekonomi ve Toplum 1* (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarı Yayınları.
- Weber, M. (2012b). *Ekonomi ve Toplum 2* (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarı Yayınları.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve Otorite*. (Çev. H. B. Akın). Ankara: Adres Yayınları.

Witteck, P. (1995). *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*. (Çev. F. Berktaş). İstanbul: Pencere Yayınları.

Zilfi, M. C. (2008). *Osmanlı Uleması*. (Çev. M. F. Özçınar). Ankara: Birleşik Dağıtım.

Copyright of Amme Idaresi Dergisi is the property of Public Administration Institute for Turkey & the Middle East (TODAIE) and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.